

Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століття. – Черкаси: “Вертикаль”, видавець ПП. Кандич С.Г., 2011. – 532 с.

Сьогодні складно знайти тему, яка не тільки не залишала б байдужим пересічного читача, а й пробуджувала відверту зацікавленість і бажання погортати сторінки нового видання. Саме таку маловідому не лише широкому загалу, а й спеціалістам історико-освітньої ниви проблему обрала для своєї книжки черкаська дослідниця О.О. Драч, скерувавши вістря наукового пошуку на історію вищої жіночої освіти в Російській імперії.

Як демонструє ринок сучасної книжкової продукції, усталеною традицією стало обирати для подання “жіночої теми” більш “легкий” жанр художніх чи науково-популярних видань. Проте авторці, яка свідомо обрала для викладу заявленої теми форму наукової монографії, вдалося сполучити ґрунтовний дослідницький пошук, академічність викладу зі стильовою доступністю і читабельністю своєї книги. Безсумнівно далось взнаки тривале студювання нею історії освіти доби модернізації (друга половина XIX – початок XX ст.), захоплення предметом власних наукових пошуків, і, як наслідок, прагнення та цілеспрямовані зусилля якнайліпше донести до широкого загалу історію становлення та розвитку вищої жіночої школи в Російській імперії, частиною якої була Наддніпрянська Україна.

Центральною проблемою, порушеною у книзі, є аналіз вищої жіночої освіти в Російській імперії. Завдання для дослідниці було дуже нелегким із багатьох причин: по-перше, майже цілковита нерозробленість проблеми в українській історіографії, що додавало особистої відповідальності на всіх етапах роботи; по-друге, щоб вийти на рівень системного осмислення явища, треба ґрунтовно опанувати фактичний матеріал, напрацювати методикку відбору й інтерпретації різноманітних оригінальних джерел; по-третє, теми з історії імперії Романових вимагають далеких і обтяжливих подорожей задля збирання масиву джерельних матеріалів, який знаходиться в Російській Федерації, що під силу достатньо цілеспрямованим науковцям. Усіма цими чеснотами О.О. Драч наділена сповна.

У книзі авторка не тільки використала об’ємний та різноплановий архівний матеріал, а й значний корпус діловодної документації, періодичної преси та джерел особистого походження. Спеціаліст-історик відразу може зрозуміти й оцінити масштабність обсягів обробленої первинної інформації, що сформувала надійне підґрунтя для виважених теоретичних положень і висновків ученої, яка прагнула до максимальної об’єктивності, пошуку пояснень і трактувань подій, явищ, процесів розвитку вищої жіночої освіти.

Відповідно своїй дослідницькій соціокультурній схемі при ранжируванні чинників, що стали першопричиною потягу жіночої молоді до наукових знань, авторка відмовилася від канонічного примату економічних передумов. Критеріями відбору і класифікації значущості таких чинників у міркуваннях О.О. Драч стали глибина і довготривалість їхнього впливу як на груповому, так і індивідуальному рівнях. Як результат, вища жіноча освіта подано як невід’ємну складову “соціокультурної революції” кінця 50-60-х років XIX ст., ґрунт для якої зумовила емансипація особистості.

Водночас, розуміючи, що читача буде хвилювати досить просте, здавалося б, питання: “Чому врешті-решт молоді жінки вже не задовольнялися визначеною в дореформеному суспільстві для їх статі життєвою схемою: світське товариство - заміжжя - подружнє життя і домогосподарство?”, вона прагне комплексно з’ясувати його. Система авторських відповідей розкривається в твердженні про “спектр філософсько-етичних, соціокультурних

та соціально-економічних чинників, що стали передумовою актуалізації справи вищої жіночої освіти та посилив їх бажання до фахової підготовки задля реалізації особистого потенціалу, економічної незалежності та гідного життя" (с. 48).

Відзначаючи системність у висвітленні заявленої теми, варто наголосити, що О.О. Драч не обмежилася детальним розглядом складових вищої жіночої школи (діяльністю вищих курсів, перебігом навчального процесу на них, повсякденням курсисток), а спромоглася "вписати" її в тогочасний соціум, репрезентуючи сформовану освітню ланку як результат взаємодії ініціатив жіночої молоді, дієвих заходів прогресивної громадськості й законодавчо-регуляторних санкцій влади. Такий підхід є цілком виправданим, бо дає змогу багатопланово відтворити історію становлення вищої жіночої освіти в імперії і показати цілісну картину розвитку нового явища - від появи ідеї наукових знань для "слабкої статі" до інтеграції вищої жіночої школи в загальну освітню систему держави.

Окрім того, визначивши за мету "репрезентувати правдиву історію" вищої жіночої освіти (с. 5), авторка демонструє позитивні й негативні сторони тих чи інших явищ, суперечливі тенденції освітянської практики. Приміром, наголошує на тому, що молоді представниці "слабкої статі" на хвилі суспільної лібералізації другої половини 50-х початку 60-х років XIX ст. одними з перших у Європі заявили про своє прагнення до наукових знань та академічних аудиторій (с. 144,382,396). Водночас стверджує, що "розвиток вищої жіночої освіти в Російській імперії пішов іншим ніж у Європі і США шляхом - організації окремої вищої жіночої школи у формі вищих жіночих курсів" (с. 234). На основі вивчення фактичного матеріалу констатує активність представників освіченого соціуму, завдяки зусиллям яких було втілено в життя проекти вищих жіночих навчальних закладів (с. 136). Також не приховує суттєві проблеми залучення до справи мешканців "провінційних" міст - Казані, Тифлісі, Варшаві, Юр'єві (с. 107,122,127).

Предметом скрупульозного аналізу стала реакція суспільства на інноваційні прагнення представниць "слабкої статі". Авторці довелося "допрацьовувати" за результатами інтенсивних дискусій у пресі, чималим доробком публіцистів, висловлювань на різних зборах, спеціальних засіданнях та епістолярію цілісну платформу сприйняття соціумом проблеми вищої жіночої освіти. Піддано ґрунтовному аналізу позиції представників різних тогочасних ідеологічних течій, що за критерієм ставлення до вищої жіночої школи сформовано у прогресивний та ретроградний дискурси. Копітка праця з систематизації основних концептів тогочасних ідеологів громадської думки дала можливість О.О. Драч зробити вагомий внесок у розуміння всіх "тонкощів" громадської дискусії.

Не залишився поза увагою такий "делікатний" аспект полеміки, як переведення ретроградами акцентів із соціальних відносин у сферу статевих, нав'язування думки про аморальність слухачок, і як наслідок нашарування негативного відтінку до поняття "курсистка". По суті, гострота суспільної дискусії вирізняла росіян із поміж світової спільноти. На думку авторки, злободенність і високе моральне навантаження проблеми доступності вищої освіти представницям "слабкої статі" відобразилися в усталенні літературних образів - "нових жінок", "нігілістів", "тендітних панночок". Натомість "запеклість" словесних баталій не завадила науковцю побачити в них важливі паростки нового умонастрою й свідомості - небайдужість громадянства до суспільних інтересів.

Системний розгляд теми жодним чином не послабив заявлений у вступі антропоцентризм вивчення вищої жіночої освіти, який наскрізно присутній у всіх розділах праці. О.О. Драч удалося сполучити макро- і мікрорівень аналізу досить гострої тогочасної соціальної проблеми - доступності академічних аудиторій та наукових знань для жіноцтва - і не втратити з поля зору конкретну людину. Уважний читач знайде на сторінках книжки розмаїття "батьківських", а точніше родинних реакцій із приводу бажань жіночої молоді отримати вищу освіту. Серед них категоричні заборони, батьківський гнів, прокляття та вигнання з дому, позбавлення матеріальної підтримки, які сполучаються з намаганням сімей зрозуміти власних доньок і посприяти в реалізації їхніх незвичних намірів. Не менш значимо репрезентована позиція "дітей", тобто доньок, для обґрунтованості якої дослідницею обрано форму цитування дівочих щоденників, автобіографій, листів і спогадів. Мимоволі огортає атмосфера емоцій молоді, переживаємо, напружено очікуємо та радіємо разом з ними.

Вельми прислужився для розуміння “культурного клімату” епохи і персональний підхід, застосований у роботі. Репрезентовані долі піонерок вищої жіночої освіти, зокрема Н. Суислової, С. Ковалевської, Г. Євреїнової, К. Гончарової, К. Щепкіної, біографії організаторів цієї справи, а саме Г. Філософової, Г. Іконникової, фрагменти життя невідомих до цього широкому загалу курсисток, Є. Дьяконової, Є. Цветаєвої, О. Синакевич, Н. Сууровцової та ін. Їхні почуття, мрії, наміри, життєві плани надають аргументованості викладу, дають змогу зануритися в історичну дійсність, “пережити чуже життя”, осмислити той чи інший вибір героїнь.

Оскільки “заданою метою наукового пошуку стало виокремлення внутрішніх... мотивів людських дій” (с. 21), то О.О. Драч прагнула і до адекватної інтерпретації рішень представників вищої бюрократії. Міністри, попечителі, генерал-губернатори, губернатори представлені в книзі не тільки як високопосадовці, від яких залежала “доля” вищої жіночої школи, а й звичайні люди, зі своїми індивідуальними рисами, уподобаннями, настроями, симпатіями чи антипатіями. “Психологічний” підхід дав змогу побачити прагматизм і раціоналізм конкретних заходів, з’ясувати мотиви їхніх підходів, відчуті ментальну упередженість деяких чиновників, недалекоглядність та бажання вислужитися, тобто ті характерні особливості, що притаманні імперській бюрократії. Результатом такої пошукової стратегії став висновок, що “чинниками, які визначали результати вирішення питання вищої освіти “слабкої статі” на державному рівні, були суб’єктивізм попечителів навчальних округів і міністрів народної освіти на тлі незмінно тенденційних оцінок керівників адміністративно-поліцейського апарату” (с. 229). Варто вітати наміри дослідниці відійти від спрощеного розуміння освітньої політики урядів Російської імперії, безпосередньо пов’язаної з внутрішньою ситуацією в державі, яка в окреслений період вирізнялася політичною нестабільністю.

Значна увага в рецензованій монографії присвячена політиці влади у сфері вищої жіночої освіти. У реалізації визначених завдань допомогло евристичне студювання джерел. Уперше введено в обіг цілий пласт архівних матеріалів Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), Центрального державного історичного архіву міста Санкт-Петербурга, Центрального історичного архіву міста Москви, а також відділу рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург). Авторка вправно оперує документами, і на їхній основі сміливо подає власні коментарі діям посадовців різних відомств, не зважаючи на “авторитети”, дискутує й уточнює попередників, зокрема й знаних дослідників П. Зайончковського, А. Івановва.

Дослідницею подано власні пояснення причин призупинення з 1879 р. розширення мережі вищих жіночих курсів та урядового рішення про припинення з 1886 р. набору до таких навчальних закладів. Щодо останнього науковець визначила “морально-етичні стереотипи, що домінували серед консерваторів, емоційність яких переважила раціональні доводи освітніх посадовців та набутий досвід” (с. 176). Результатом таких пошукових стратегій, на нашу думку, стало відтворення наближеної до дійсності ситуації в уряді, що характеризувалася боротьбою прогресивної та консервативної тенденцій і співвідношенням розстановки сил між двома зацікавленими відомствами – Міністерством народної освіти та Міністерством внутрішніх справ.

Для всебічної, максимально об’єктивної оцінки державної політики у сфері жіночої освіти авторка реконструює обставини та поведінку головних дійових осіб, зокрема вищих чиновників. Цитати з резолюцій імператорів, міністрів, пояснень попечителів, рапортів генерал-губернаторів і губернаторів дають можливість відчутти спектр реакцій посадовців, їхню емоційну забарвленість, стилістику та підтекст. За таких умов читач ніби стає безпосереднім учасником описуваних подій, а отже й отримує ґрунтовне розуміння та докладне пояснення мотивації дій історичних персонажів у конкретних ситуаціях. Цікавим прикладом такого історичного нарративу може бути виклад обставин відкриття Київських вищих жіночих курсів (с. 157-158), де задіяні – київський, подільський і волинський генерал-губернатор М. Чертков, міністр внутрішніх справ О. Тимашов, попечитель Київського навчального округу П. Антонович. Отже, авторці монографії вдалося подолати безликість так званого суб’єктивного чинника.

О.О. Драч свідомо не уникає дискусійних питань, зокрема щодо ролі державної влади у процесі становлення вищої жіночої школи. Окрім того, у монографії репрезентовано новий, незвичний для історичної літератури образ міністра народної освіти Д.А. Толстого. Переконаливо доведено, що саме "впливовість постаті Д.А. Толстого як керівника освітнього відомства та його співчуття інноваційним прагненням жіноцтва забезпечили легітимацію урядом вищої жіночої освіти" (с. 182). Як нам уявляється, такі твердження є достатньо сміливими і до певної міри "революційними" не тільки для української, а й сучасної російської історіографії.

Концептуальний підхід, що "держава не залишилася осторонь просвітницьких прагнень жіноцтва, шукаючи оптимальний варіант вищої жіночої школи" (с. 501), співвідноситься з представленими матеріалами спеціальних урядових комісій останньої чверті XIX – початку XX ст. із питань жіночої освіти. Оскільки членами таких комісій були не тільки чиновники, а й провідні педагоги, то полеміка під час засідань, наведена в тексті рецензованої монографії, дає адекватне уявлення про тогочасні настрої громадськості, позиції освітніх бюрократів.

Шлях становлення вищої жіночої освіти подано на тлі тогочасних провідних світових тенденцій, а саме модернізації, лібералізації, демократизації й емансипації. Панорама європейського контексту дає змогу адекватно розуміти місця і ролі цього феномену у загальних освітніх процесах модерної доби.

Щоправда, центральною ідеєю монографії є теза про дещо інший, ніж у Західній Європі та США, досвід становлення вищої жіночої освіти. Цивілізовані країни поступово відкрили двері університетів для жінок, тоді як у Російській імперії це була тимчасова короткотривала практика. Як з'ясувалося, "винятком щодо цього стала Фінляндія – більш прогресивний у допущенні до академічної освіти регіон держави". На думку авторки, імперська влада засвідчила в такий спосіб ментальну неготовність до рівноправності статей в аспекті доступу до державних університетів, а отже і державної служби. Переконаливим підтвердженням істинності цих висновків видається наведений у книзі матеріал щодо довготривалої відсутності будь-яких правових гарантій у випускницьких вищих жіночих курсів. По суті, така "заборонна" політика призвела до структурування окремої вищої жіночої освіти на громадських засадах.

Варто зауважити, урядовому консерватизму в питанні доступності російських університетів авторка присвятила цілий підрозділ (п.4.1). Вона послідовно опрацювала статистику навчальної еміграції молоді, серед яких, до речі, дівчата з України склали чималу частку, з'ясувала обставини їхнього повсякдення закордоном, ставлення студенток до своїх обов'язків, а також іноземного академічного середовища до "допитливих росіянок". На сторінках рецензованої монографії проходять знамі прізвища і долі жінок, відомих учених, які були піонерками навчання в закордонних університетах - Н. Суислової, С. Ковалевської та ін.

Повертаючись до головного питання - "Що первісно – дух чи матерія/буття чи свідомість?", – О.О. Драч дає однозначну стверджувальну відповідь: "Таки дух". Саме у потужній духовній мотивації представниць пореформеної генерації, зокрема "стремління до вищих духовних і соціальних ідеалів", дослідниця бачить джерела дівочої наполегливості та невтомності на обраному шляху наукових знань як у європейських університетах, так і на вищих жіночих курсах. Більше того, наполегливе прагнення бути корисними суспільству, а не свідомість про вищу освіту, що тривалий час не надавало жодних правових гарантій випускницям у Російській імперії, на її думку, спонукало активних представниць молоді до навчання у вищій школі. Така інноваційна, на перший погляд, теза мимоволі породжує закид у певній ідеалізації курсисток. Водночас вона достатньо обґрунтована зізнаннями тогочасної жіночої молоді (с. 34,42,59,67–68), авторським аналізом матеріалів діловодства й законодавчої бази.

Очевидно, уперше в історіографії предметно розглянуто питання внутрішнього життя вищих жіночих курсів. Авторкою здійснено аналіз навчально-виховного процесу, основних форм організації наукової роботи курсисток, специфіку взаємовідносин викладачів і слухачок. Доведено, що вища жіноча школа, поступально розвиваючись і вдосконалюючись, на

початку ХХ ст. досягла рівня чоловічої, що актуалізувало закид у недоцільності її окремішності.

Праця розкриває докладну хронологію становлення вищих жіночих курсів на теренах Російської імперії, подану відповідно до авторського варіанту періодизації цього процесу. Як ми розуміємо, в основу трьох етапів (1872-1886, 1886-1905, 1905-1917 рр.) покладено кардинальні зміни в розвитку системи вищої жіночої освіти. Читачу пропонують ретельно вивіреним опис формування громадської вищої жіночої школи, до якої з 1905 р. долучилися і приватні вищі жіночі курси, відкриті окремими особами. Актуально, як на наш час, звучать авторські міркування про потужну “освітню спрагу” молоді (с. 293), яку мала задовольнити приватна вища жіноча школа, та наявність нечесних ділків, що за таких умов прагнули отримати власний зиск (с. 296); низьку оплату праці на окремих приватних курсах, що не сприяла залученню кваліфікованих викладацьких кадрів (с. 342); непотрібність для держави і суспільства “штучних університетів” (с. 343).

Потрібно відзначити й успішне вирішення О.О. Драч такого непростого завдання як обрахування загальної чисельності слухацького контингенту вищих жіночих курсів 70-80-х років ХІХ ст. та на початку ХХ ст. Цей матеріал розміщено не тільки у тексті відповідних підрозділів, а й задля зручності сформовано в 24 прикінцеві таблиці. Цінність наведених у монографії статистичних даних у тому, що вони дають підстави для перегляду спрощених підходів до розуміння освітніх процесів.

Схвально оцінюючи застосовану методологію дослідження, маємо нагоду підказати авторці, що студіювання історичної епохи доби модернізації другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема освітніх процесів, потрібно реалізовувати з урахуванням специфіки розвитку російської, української, польської та ін. культур народів, що входили до складу Російської імперії. У підсумку такий підхід дасть можливість вийти на рівень розуміння соціально-психологічних мотивів у поведінці не тільки окремих особистостей, а й соціальних груп та національностей.

Вочевидь, глибшого і докладнішого розгляду потребувала діалектика співвідношення між жіночою та чоловічою вищими школами, що мали спільний професорсько-викладацький персонал. Висвітлення соціально-конфесійних характеристик слухачок мало б перебувати в тісному зв'язку з ментальними особливостями основних верств суспільства, які й були, на наш погляд, визначальними для адаптації курсисток у навчальне середовище.

З погляду етапності роботи історика монографія О.О. Драч належить до завершальної фази дослідження – оформлення результатів, теоретичних узагальнень, висновків. Маємо справу з вдалою спробою дати концептуальний аналіз такого складного історичного феномена як вища жіноча освіта Російської імперії. Цінність книги полягає в тому, що вона є вагомим кроком у заповненні прогалів в історії жіночої освіти, відкриває перспективи подальших студій “жіночої” і освітянської проблематики.

Микола Бушин

Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 366 с.

Економічна історія України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. не може поскаржитися на недостатню увагу. Щоправда, багатоаспектність соціально-економічних процесів змушує науковців не втрачати інтерес до, здавалося б, давно з'ясованих питань, а часто навіть відкривати нові, раніше не помічені теми. Певний час через загальносуспільні тенденції розвитку дослідницькі устремління спрямовувалися передусім до громадсько-політичних та етнонаціональних сюжетів тієї епохи, залишаючи без сучасного бачення проблеми господарського поступу. Зрештою, за останнє десятиліття відбулося повернення уваги наукової громадськості до питань соціально-економічного життя, яке зумовило появу ґрунтовних досліджень. Серед них праця відомих вчених-істориків О.П. Реєнта та О.В. Сердюка, яка розкриває зовнішньоекономічний потенціал аграрного сектора України